

Asyrský monoteismus, ano či ne?

Jana Pečirková

První tisíciletí př. Kr. nebo spíše jeho druhou polovinu považoval Karl Jaspers a po něm mnoho dalších badatelů¹ za „axiální období“, v němž se odehrála intelektuální revoluce nebo série závažných duchovních, morálních a intelektuálních „průlomů“, které měly nejen zásadní vliv na starověké civilizace v Číně, v Indii, na Předním východě a v oblasti Středomoří, ale daly nový směr vývoji celé další historie lidstva. Filozofie v Řecku, konfucianismus v Číně, hinduismus v Indii, univerzální náboženství jako buddhismus, judaismus, křesťanství a „postaxiální“ islám transformovaly nejen intelektuální, ale také politické a sociální struktury tradičních společností. Podle B. Schwartze² byla společným znakem axiálního vývoje snaha po transcendentaci a vznik napětí mezi transcendentálním a světským řádem, který polyteistické systémy neznaly:

Pohanské společnosti samozřejmě vždy uznávaly lidskou křehkost, neschopnost lidí žít v souladu s převládajícími sociálními a morálními ideály. Ale jenom minimálně rozvinuly koncepci autonomního, odlišného morálního řádu, který je kvalitativně odlišný od tohoto i „onoho“ světa.³

Propast mezi transcendentální a světskou realitou se snažily univerzální náboženské systémy překlenout různými způsoby, nebo, abychom použili Weberova termínu, různými cestami vedoucími ke spasení. Odlišení transcendentálního „vyššího“ řádu a světského řádu však také otevřelo cestu k racionálnímu, náboženskými představami nezatíženému zkoumání světa a „světského řádu“, což otevřelo cestu moderní vědě.

Stejně obecně je přijímáno, že v oblasti Předního východu a Středomoří se „axiální“ intelektuální revoluce vyhnula tradičním civilizačním centrům v Mezopotámii a v Egyptě, ale zasáhla okrajové oblasti v Palestině a v Středomoří, a tak vznikl klasický trojúhelník judaismus – Řecko – Řím, který se stal základem křesťanství a moderní evropské civilizace. Ne všichni

1 K. Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Frankfurt am Main: Fischer Bücherei 1957; též, „Wisdom, Revelation, and Doubt: Perspectives in the First Millennium B.C.“, *Daedalus* 104, 1975; S. N. Eisenstadt (ed.), *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, Albany: State University of New York Press 1986.

2 B. Schwartz, „The Age of Transcendence“, *Daedalus* 104, 1975, 1 nn.

3 S. N. Eisenstadt, „The Axial Age Breakthroughs: Their Characteristics and Origins“, in: S. N. Eisenstadt (ed.), *The Origins and Diversity...*, 3.

badatelé však zastávají stejný názor. V nedávné době vystoupil vynikající finský asyriolog Simo Parpola s tvrzením, že všechny myšlenkové proudy „axiálního“ období lze nalézt již v mezopotamském náboženství. Své tvrzení opírá o interpretaci asyrských proroctví, Ištařina kultu a symbolu posvátného stromu.⁴

V pozdně asyrském období (7. st. př. Kr.), za vlády králů Asarhaddona a Aššurbanipala, se objevují proroci a prorokyně – *raggimu*, *raggimtu*, doslova „vyvolávači“, kteří promlouvali k lidu a obhajovali královskou politiku, a proto byla některá proroctví zapsána a uchovávána v královských archivech. Proroctví měla extatický charakter a k dosažení stavů extáze užívali proroci asketické techniky, pláč, nářky, vidění i sny. Asyrská proroctví byla těsně spojena s kultem bohyně Ištař, nazývala se „slova bohyně Ištař“, a podle Parpoly jsou paralelou k proroctvím Starého zákona a v některých pasážích se shodují s pozdní židovskou mystikou, helénistickými mystérii i s novoplatónskými a křesťanskými doktrínami.⁵

Proroctví chápe Parpola jako součást extatického kultu bohyně Ištař, který sliboval svým zasvěcencům spásu a věčný život. Spasitelská doktrína kultu vycházela z mýtu o sestupu Ištař do podsvětí, v němž má bohyně stejnou úlohu jako novoplatónská kosmická duše. První polovina mýtu naznačuje božský původ a pád duše a ta druhá její spásu prostřednictvím pokání, křtu a postupného vzestupu k původní dokonalosti. Mezopotamský mýtus o sestupu Ištař do podsvětí není tedy podle Parpoly mýtem plodnosti, jak se jeho smysl běžně interpretuje, ale spasitelským mýtem podobným gnostickému mýtu o pádu Sofie.

Na rozdíl od izraelských proroků, jejichž ústy promlouvá Jahve, nepro- nášejí asyrští proroci slova nejvyššího boha Aššura, ale slova bohyně Ištař, což Parpola vysvětluje tím, že identita Aššura a Ištař splývá, protože v asyrském pojetí je Aššur „jediný, univerzální Bůh“ a „totalita všech bohů“. A protože asyrské náboženství je polyteistické pouze na povrchu, ale v hlubší vrstvě je monoteistické: „Rozličná božstva jsou chápána jako síly, aspekty, kvality nebo atributy Aššura, který bývá často označován prostě jen jako ‚Bůh‘.“⁶ Tato idea boha jako „totálního souhrnu bohů“ je podle Parpoly běžná od 6. st. př. Kr. v řadě náboženství i ve filozofii, a dokonce i v židovském monoteismu, což dokládá označením boha jako *elohim* nebo užíváním termínu „zástupy nebeské“ ve Starém zákoně. V judaismu vyjadřuje jednotu všech božských sil jeho centrální symbol – *menora*, který je odvozen z tradičního předoasijského symbolu „posvátného stromu“ nebo „stromu

4 S. Parpola, *Assyrian Prophecies*, (State Archives of Assyria IX), Helsinki: Helsinki University Press 1997.

5 *Ibid.*, xivnn.

6 *Ibid.*, xxi.

života“, což je častý motiv reliéfů na stěnách asyrských královských paláců. Motiv stromu je symbolem Ištařina kultu a jeho jednotlivé části symbolizují zastávky na cestě ke spasení.

Parpola podpořil svou interpretaci asyrských proroctví a Ištařina kultu množstvím údajných paralel se židovskou a gnostickou mystikou, ale jeho hypotéza, ač velmi důmyslně vystavěná, patrně nepřesvědčí širokou badatelskou veřejnost. Vynikající znalec mezopotamské civilizace A. L. Oppenheim již před léty napsal, že mezopotamské náboženství je nesmírně těžké interpretovat vzhledem k dostupným pramenům i neschopnosti překonat pojmovou bariéru mezi tak odlišnými civilizacemi jako je civilizace mezopotamská a ta naše, a proto je možné navrhnout celou řadu fantastických teorií.⁷ Oppenheim se také domnívá, že všechno, co víme o mezopotamském náboženství, dává smysl pouze ve vztahu k osobě panovníka. Podle Oppenheima také extáze jako způsob komunikace mezi bohem a člověkem nezaujímá v mezopotamském náboženství tak významné místo jako v Sýrii a v Palestině. Asyrská proroctví pozdního období jsou výsledkem komplexního kulturního substrátu a především aramejského vlivu: „Mezopotamská civilizace – jen zřídka a velmi neochotně – připouštěla, že božstvo může použít člověka jako nástroj k vyjádření božského záměru.“⁸

Nejnověji se asyrskými proroctvími zabýval Nissinen, který se také domnívá, že hlavním smyslem asyrských proroctví byla legitimizace královské moci.⁹ Ale Nissinen není tak skeptický jako Oppenheim, nýbrž soudí, že proroctví byla v Asýrii zavedenou institucí a integrální součástí věštných a magických technik užívaných imperiální propagandou k podpoře královské politiky, protože politické rozhodování vyžadovalo autorizaci bohů. Ale pro Asyřany, kteří sdíleli ideologii a náboženské představy našich pramenů, nebyla proroctví pouhou součástí královské propagandy, nýbrž důkazem speciálního a intimního vztahu mezi bohem a králem. Nissinen dále považuje novoasyrská proroctví za počátek nové tradice, podobné té, která se v případě hebrejské bible vyvinula v biblickou prorockou literaturu a proroctví starověkého Izraele je tudíž nutné chápat jako součást širšího kulturního kontextu.¹⁰

Mezopotamské náboženství je a zůstane typickým příkladem polyteistického systému, který samozřejmě nevyklučuje opravdové a hluboké náboženské cítění, ale od monoteistického náboženství se zásadně odlišuje svým chápáním kosmického a světského řádu, světa lidí a bohů, které jsou

7 A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Chicago: University of Chicago Press³1968, 171nn.

8 *Ibid.*, 221.

9 M. Nissinen, *References to Prophecy in Neo-Assyrian Sources*, (State Archives of Assyria Studies VII), Helsinki: Helsinki University Press 1998.

10 *Ibid.*, 164nn.

ovládány společným zákonem. Buccellati dokonce mluví o polyteistickém „racionalismu“, který definuje charakter věcí a zákony jejich fungování jako unifikovaný systém založený na víře, že zákony nebo „osud“, které ho řídí, jsou poznatelné a využitelné ve prospěch lidí použitím správných technik věštění a magie. Náboženská kultura Izraele je naopak založena na víře v nepředvídatelnost boží vůle, kterou bůh zjevuje prostřednictvím vyvolených jedinců – proroků. Osud nebo zákon nemají žádnou „vůli“, ale bůh ji má a jeho vůle musí být přijímána, a nikoliv objevována.¹¹

Parpolova hypotéza, že Mezopotámie a Egypt se „vydaly na cestu k monoteismu“ ještě před Izraelem, není zcela nová. Objevuje se již u Voltaira, Renana (skutečný monoteismus je od počátku „slávou semitské rasy“) a zejména v teorii *Urmonotheismu*. To, co tito badatelé považují za monoteismus, je ve skutečnosti henoteistický synkretismus, v němž se z nejvyššího boha stává panteistické božstvo a ostatní bohové jsou jeho hypostazí nebo částí jeho těla. Tento charakter měl v teologických spekulacích i nejvyšší asyrský bůh Aššur, jehož kult je také typickým příkladem monolatrie, to jest kultu národního boha.¹²

Monoteistické systémy vznikly v 1. tisíciletí př. Kr. a zrály po několik staletí v situaci, kdy se transformovaly sociální a politické struktury Předního východu a Středomoří. Tato transformace souvisela se vznikem velkých říší, v jejichž rámci docházelo k rozsáhlým pohybům obyvatelstva a vzájemnému ovlivňování dosud izolovaných kultur a náboženství. Průvodním jevem bylo oslabování tradičních sociálních a ekonomických vazeb a s nimi spojených systémů hodnot. Uvolnění tisícileté tradice umožnilo vznik nových intelektuálních názorů, ale zhroucení tradičních vazeb a hodnot vyvolalo i pocity úzkosti a nejistoty, sociální a intelektuální napětí. Řešení se pokoušely hledat a nalézt nová náboženství i filozofické proudy. A právě v tomto smyslu lze hledat počátky tohoto procesu v Asýrii, která byla první z velkých říší 1. tisíciletí.

11 G. Buccellati, „Ethics and Piety in the Ancient Near East“, in: J. M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East III*, New York: Charles Scribner's Sons 1995, 1685nn.

12 V. Nikiprowetzky, „Ethical Monotheism“, *Daedalus*, 104, 1975, 73nn.